

MEHMET FATİH USLU

Boğaziçi Üniversitesi'nde iktisat okudu ve modern Türkiye tarihi üzerine yüksek lisans yaptı. 2011 yılında Bilkent Üniversitesi Türk Edebiyatı Bölümü'nden doktorasını aldı. 2008-2009'da Venedik Ca' Foscari Üniversitesi'nde, 2009-2010'da Harvard Üniversitesi'nde misafir araştırmacı olarak bulundu. *Çatışma ve Müzakere: Osmanlı'da Türkçe ve Ermenice Dramatik Edebiyat* başlıklı araştırmasının ilk (2014) ve ikinci (2015) baskıları İletişim Yayınları tarafından yapılmıştır. Fatih Altuğ ile beraber hazırladığı *Tanzimat ve Edebiyat: Osmanlı İstanbulu'nda Modern Edebi Kültür* adlı derlemenin ilk baskısı 2014 yılında Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları'ndan, tekrar baskısı 2025 yılında İletişim Yayınları'ndan yapıldı. *Çok Uzak Çok Yakın: Osmanlı'dan Türkiye'ye Modern Ermenice Edebiyat* (2025) isimli derleme ise Aras Yayıncılık tarafından yayımlandı. İngilizce, İtalyanca ve Ermeniceden çok sayıda kitap ve makale çevirdi. Ermeniceden çevirdiği eserler şunlardır: Hagop Baronyan'dan *Bağdasar Ağpar* (2013) ve Zabel Yesayan'dan *Meliha Nuri Hanım* (2015), *Sürgün Ruhum* (2016) ve *Son Kadeh* (2018). Koç Üniversitesi Karşılaştırmalı Edebiyat Bölümü öğretim üyesidir.

u s u l g e r e ğ i

Bu kitabın ilk baskısı 2014'te, ikinci baskısı 2015'te İletişim Yayınları tarafından yapılmıştır. İçerik ve referans sistemi bakımından herhangi bir değişiklik yapılmamış, imla bakımından gözden geçirilmiştir.

Osmanlı'da modern dramatik edebiyatın 19. yüzyılın ikinci yarısındaki yükselişini, Ermenice ve Osmanlı Türkçesi ile yazılmış metinler üzerinden anlamaya çalışan bu çalışma, yan yana gelişen bu iki modern dramatik edebiyatın, imparatorluğun dönüşümünü ve krizini açıklamanın bir yöntemi olabileceği ihtimalinden besleniyor.

Türkçe yazımda Ömer Asım Aksoy'un *Ana Yazım Kılavuzu* (Epsilon Yay.) temel alındı, Necmiye Alpay'ın *Türkçe Sorunları Kılavuzu*'ndan (Metis Yay.) yardımcı kaynak olarak yararlanıldı.

y a y ı n c ı n ı n n o t u

ÇATIŞMA VE MÜZAKERE
Osmanlı'da Türkçe ve Ermenice
Dramatik Edebiyat

Aras Yayıncılık
İstiklal Caddesi, Hıdıvyal Palas 231/Kat 1
34430 Tünel, Beyoğlu-İstanbul
Tel: (0212) 243 06 02
info@arasyayincilik.com
www.arasyayincilik.com
Sertifika No: 44967

ARAS - UŖU 328

Çatışma ve Müzakere
Osmanlı'da Türkçe ve Ermenice
Dramatik Edebiyat
Mehmet Fatih Uslu

Düzeltili
Nayiri Büyüksimkeşyan

Kapak Tasarımı
Melisa Arsenyan

© Aras Yayıncılık, 2025
© Mehmet Fatih Uslu, 2025

ISBN 9786257460781

Baskı ve Cilt
Sena Ofset: Yakuplu Mahallesi 194. Sokak Blok No: 1
İç Kapı No: 465 Beylikdüzü-İstanbul
Tel: (0212) 613 38 46 / Sertifika No: 45030

Eylül 2025, İstanbul

ÇATIŞMA VE MÜZAKERE
Osmanlı'da Türkçe ve Ermenice
Dramatik Edebiyat

MEHMET FATİH USLU

İçindekiler

Tekrar Baskıya Önsöz	9
Teşekkür.....	13
Giriş.....	15

BİRİNCİ BÖLÜM

Osmanlı'da Modern Tiyatronun Kökenleri ve Çift Dilli Gelişimi	37
Osmanlı sarayının tiyatro ilgisi, azınlıkların tiyatro faaliyetleri, elçilikler ve yabancı kumpanyalar: İstanbul'da tiyatronun ilk adımları.....	40
Osmanlı Ermenilerinde modernleşme ve tiyatro.....	50
Osmanlı tiyatrosu, tiyatronun halklaşması ve Türkçe dramatik edebiyat.....	68

İKİNCİ BÖLÜM

Bir Etki Merkezi Olarak Fransa ve Fransız Tiyatrosu	81
---	----

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Dönemin Ruhu: Bir Siyasi-Ahlaki Araç Olarak Melodram	109
İlham kaynağı olarak klasik melodram.....	112
Bir şablon olarak <i>Zavallı Çocuk</i> ve onun ardından gelenler.....	131
Turyan'ın sefilleri.....	145

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

Tarihsel Dramlar ve Bir Çatışma Odağı Olarak Millilik	155
Bir devrin başlangıcı: Beşiktaşlıyan'ın <i>Gornag'ı</i>	161
Hâmid'in tarihsel dram tutkusu ve bir simge oyun olarak <i>Tarık</i>	168

Moğolları anlatmak: Madalyonun aynı yüzünde	
<i>Kara Topraklar ve Celâleddin Harzemşah</i>	175
Başka bir tarihsel dramın kıyısında: <i>Gâve</i>	187

BEŞİNCİ BÖLÜM

Komediler: Bir Başka Osmanlı Mümkün müydü?	197
Uzlaşma peşinde bir erken komedi: <i>Şair Evlenmesi</i>	202
Baronyan milletin haliyle eğleniyor: <i>Şark Dışçısı</i>	205
Ahlak dersi vermek mi, ahlakı müzakere etmek mi?	
Bir komedi yazarı olarak Ahmet Midhat Efendi	212
Komedinin zirvesinde: <i>Bağdasar Ağpar</i>	220
Sonuç	237
Kaynakça.....	243
Dizin	250

Tekrar Baskıya Önsöz

Modern dünya edebiyatının tarihi, büyük ölçüde ulusal edebiyatların bir toplamını ifade eder. Ulusal edebiyat ana aktör, ulusun dili onun zeminidir. Pek çok başka disiplin gibi bir 19. yüzyıl ürünü olan karşılaştırmalı edebiyat için de bu bağlamda merkez mesele, ulusal edebiyatların birlikte değerlendirilerek ne ölçüde ayrıştıkları ve benzeştiklerinin ortaya konması olur. Öte yandan, küreselleşen pazarla beraber edebiyat da küreselleşmekte ve özellikle çeviriler yoluyla sınırlar geçirgenleşip edebiyatların birbirini etkileme-dönüştürme kapasitesi hızla büyümektedir. Dolayısıyla, aynı yüzyıl içinde ulusal edebiyatların oluşturduğu büyük yapıyı anlamak için “dünya edebiyatı” fikri öne çıkar.

Bu nispeten katı çerçeve, özellikle 20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren esnemeye başlar. Ulusallaşamayan “küçük” edebiyatların, büyük ulusal edebiyatların içinde ve gölgesinde devinenlerin, azınlık halklardan gelip hâkim dilin içinde var olmaya çalışanların da sesinin duyulur olması önemsenir; diller ve edebiyatlar arasındaki güç hiyerarşileri, hegemonik olanla çevrede kalanların mücadelesi mesele edinilir. Hem genel olarak dünya edebiyat alanı hem de onun temel aktörleri olarak düşünülen ulusal edebiyatların homojenliği sorgulanır olur.

Söz konusu gelişim hikâyesi içinde Osmanlı-Türkiye tarihsel hattı bize önemsenmesi gereken bir zenginlik sunar. İmparatorluk modernizasyon süreci içinde parçalanmaya giderken farklı dillerde ve alfabelerde edebiyatlar birbirine temas ederek yükselip kendi alanlarını inşa ederler. İstanbul başta olmak üzere Osmanlı’nın kozmopolit

kentlerinde, iç içe geçen modernleşme tecrübeleriyle, yeni demokratik kamusal alanın kurulmasına paralel bir çoğul edebi saha meydana gelmektedir. Dil ve alfabe çeşitliği içinde yepyeni diyalog ve çatışma hatları ortaya çıkmaktadır. Osmanlı'nın kültürel modernleşmesinin hakiki haritasına da aslında tüm bu hatları ve oluşturdukları ilişki ağlarını resmederek ulaşmaktan başka yol yoktur. Ama gelin görün ki hem karşılaştırmalı edebiyat hem de dünya edebiyatı açısından bin bir imkânla dolu bu dönem özellikle akademi tarafından uzun yıllar umursanmamış ya da belki daha doğru bir ifadeyle görmezden gelinmiştir.

2014'te yayımlandığında *Çatışma ve Müzakere*'nin bu uzun sürmüş sessizliği sonlandıran metinlerden biri olduğu kanaatindeyim. Ermenice ve Türkçe edebiyatların gelişimini yan yana, hatta iç içe bir karşılaştırmalı perspektif içinden düşünmek hem bu ikisinin değişim çizgilerini daha yetkin bir şekilde kavramak hem de genel olarak büyük Osmanlı-Türkiye edebiyat sahasını anlamak için yeni bir imkândı. Elbette şunun altını çizmek gerekiyor: Kitabın yayımlandığı dönem, Türkiye'de farklı alfabelerde Türkçe (özellikle Ermeni harfli ve Yunan harfli Türkçe) külliyyatın önemsenmeye başladığı, Osmanlı'nın Türkçe dışındaki dillerindeki kültür üretimine ilginin arttığı ve Osmanlı'nın çok dilli okur-yazarlık alanını keşfetmenin değerli bulunduğu yeni bir dinamiğe ev sahipliği yapıyordu. Kitap tam da bu dinamiğin çıktılarından biriydi.

Bu süreç içinde birçok değerli kitap ve makale yayımlandı. Özellikle Ermeni harfli Türkçe alanında çok sayıda değerli araştırmacı yetişti ve bu alandaki uluslararası ilginin artmasında Türkiye'deki araştırmacılar önemli rol oynadı. Ama, maalesef aynı şeyi Ermenice için söylemek

mümkün görünmüyor. Osmanlı-Türkiye bağlamında Ermeni dili ve kültürü alanında çalışmalar genellikle şahsi teşebbüsler olarak kaldı; bu şahsi çabalar verimli bir bütünlüğe, belirleyici bir dinamığa evrilemedi. Bunun bir üst yüzeyinde, modern Osmanlı edebiyatları da bir karşılaştırmalı edebiyat alanı olarak hak ettiğinden ve gerekenden çok daha az ilgi çekti.

Dolayısıyla, bugün şöyle bir resim var karşımızda: Bir karşılaştırmalı edebiyat ya da dünya edebiyatı meselesi olarak Osmanlı edebiyatları hakkında çok daha fazla bilgiye ve malzemeye sahip olsak da hem Osmanlı kültür sahasını olanca çoğulluğu, karmaşası ve derinliğiyle anlamak hem de Ermenice kültür havzasını kavramak için önümüzde daha çok yol var. Hatta yolun başında olduğumuz dahi söylenebilir. Özellikle İstanbul'da üretilmiş ve buradan dünyaya yayılmış Ermenice edebiyat külliyatı, alan hakkındaki bilgimiz her geçen gün artsa da, hâlâ hem bu alanın bilgisini üretecek hem de bu bilgiyi söz ettiğim büyük çerçeveye taşıyacak araştırmacılarını, yorumcularını bekliyor.

Tüm bu açılardan bakarak, *Çatışma ve Müzakere*'nin Aras Yayıncılık tarafından yeniden yayımlanmasının yeni çalışmalara ve sorulara ilham vermek açısından anlamlı olduğuna inanıyor, öyle olmasını ümit ediyorum.

Mehmet Fatih Uslu
Ağustos 2025

Teşekkür

Bu kitap, 2011 yılında Bilkent Üniversitesinde savunduğum “Melodram ve Komedi: Osmanlı’da Türkçe ve Ermenice Modern Dramatik Edebiyatlar” başlıklı tezin gözden geçirilmiş ve bazı kısımları yeniden yazılmış halidir. Dolayısıyla ilk olarak bana özgürce çalışma imkânı veren ve tavsiyeleriyle metni yönlendiren danışmanım Laurent Mignon’a teşekkür borçluyum. Tez komitemde yer alan Beliz Güçbilmez ve Nuran Tezcan ile tez jürime katılan Semih Tezcan ve Oktay Özel’e de katkılarından dolayı minnettarım.

Değerli hocalarım Talât S. Halman, Nüket Esen, Engin Sezer ve Duygu Köksal’ın destekleri tezin araştırma sürecini benim açımdan çok kolaylaştırdı. Venedik Ca’ Foscari Üniversitesi’nde danışmanlığı altında çalışmalarını yürüttüğüm Boğos Levon Zekıyan’ın katkısı ve yardımı olmasa özellikle Ermenice edebiyat konusunda kendimi geliştirmem mümkün olamazdı. Kendisine canı gönülden şükranlarımı sunarım. Harvard Üniversitesindeki çalışmam boyunca bana danışmanlık yapan James Russell’a da minnettarım.

Değerli dostlarım ve meslektaşlarım Ali Sipahi, Mustafa Avcı, Fatih Altuğ ve Yalçın Armağan metni okuyup önerileriyle pek çok eksikimi kapatmamı sağladılar. Ayrıca, yazım sürecini dostluklarıyla kolaylaştıran arkadaşlarıma ve Hatice Aynur başta olmak üzere İstanbul Şehir Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü’nde teşrikimesai yaptığımız meslektaşlarıma şükran borçluyum. Yayın sürecini her açıdan çekilir kılan Kerem Ünüvar’ı da burada minnetle anmak isterim.

Son olarak, tüm eğitim hayatı boyunca hep yanımda olan aileme ve hem metni okuyup inceliklerle eleştiren hem de tüm sıkıntılarımı ve heyecanlarımı benimle “ikiye bölen” hayat arkadaşım Zeynep’e teşekkür ederim.

Giriş

Bu çalışma, Osmanlı'da modern dramatik edebiyatın 19. yüzyılın ikinci yarısındaki yükselişini, Ermenice ve Osmanlı Türkçesi ile yazılmış metinleri beraber okuyarak anlamaya çalışıyor. Osmanlı İmparatorluğu'nun modernleşmesinin eşsiz bir hız kazandığı 19. yüzyılda ortaya çıkan, aynı tiyatrolarda aynı sahne ekipleri tarafından temsil edilen ve neticede yan yana gelişen bu iki modern dramatik edebiyatın tezahürlerinin tespiti, imparatorluğun dönüşümünü ve krizini açıklamanın bir yöntemi olabilir mi şüphesinden yola çıkıyor. Dönem içinde üretilmiş bu çift dilli tiyatro edebiyatında farklı dramatik metin türlerinin, hem siyasal ve toplumsal olarak nelere delalet ettiğini hem de kamusal iletişimde nasıl bir rol üstlendiğini sorgulamanın yeni anlama imkânları açabileceğini umuyor. Daha açık ifade edersem, (bugüne kadar hep yapıldığı gibi toplumsal yaşamın metinlerde nasıl temsil edildiğine bakmanın yanı sıra) temsil edilene mekânlık yapacak türün seçimi üzerine düşünmenin de dönemin toplumsal dönüşümünü anlamakta işlevsel olabileceği fikri, çalışmanın araştırma sorusunun zeminini oluşturuyor: Neden belli biçimler ve belli türler alınmış, diğerleri dışarıda bırakılmıştır; seçilen türlerin siyasal ve toplumsal işlevleri çöken imparatorluğun değişen toplumsal yapısı hakkında bize neler söylemektedir? Ya da bu mantığı tam tersinden kat edersek: Osmanlı toplumunun yeniden yapılanması, modern edebiyat ve tiyatro türlerinin seçimini ve kullanımını nasıl belirlemiştir? Bu bağlamda Ermenice ve Türkçe edebiyatın türsel bağlamdaki farklılıkları ve benzerlikleri nelerdir bu farklılıklar ve

benzerlikler Osmanlı'nın modernleşme macerası içinde Ermeniler ve Türkler (ya da daha doğrusu Türklerin çoğunlukta olduğu Müslümanlar) arasındaki çatışmalar ve uzlaşma imkânları hakkında bize ne söyler?

Aslında, Osmanlı'nın bunalımlı modernleşme çabasına evsahipliği yapan uzun 19. yüzyılın, edebiyat tarihçisi için bugün artık iyice kanıksanmış, kendine has bir durumu var: Bu dönem, şimdiye ait kültürel her türlü çelişkinin ve çatışmanın (ya da uzlaşımın ve anlaşmanın) ilksel halini bulabileceğimiz bir kökler tarlası, bugünün edebiyatının soykütüğü çıkarılmaya çalışıldığında, her şeyin başlangıcını barındıran hayali bir uzam olarak kabul ediliyor. Dolayısıyla günümüze ya da yakın tarihe dair kuşkular ve içinde devindiğimiz estetik söylemin kurucu değerlerine dair sorular, hep bu “uzun yüzyıl”a bakılarak cevaplanmaya çalışılıyor.

Fakat şimdinin soykütüğünü kavramaya yönelik bu anlama uğraşı belli uzlaşımlar ile alışkanlıkların etkisinde kurulmuş ve de halihazırda öyle işlemeye devam ediyor. Türkçe edebiyatın kuruluş (hayal edilme) hikâyesini Batılı ve Doğulu “yaşam biçimleri, epistemolojiler, öznellikler, ahlaklar vs.” arasında nihayeti gelmeyen ve çok zaman trajik bir kavga, eşit olmayan bir etkileşim, sonu olmayan bir çatışma vs. olarak yazmak diye özetleyebileceğimiz sözkonusu tavrı o kadar kuvvetli bir bilgi alanı oluşturmuş ve bu bilgi alanı ulusdevletin açık ya da örtülü kültürel talepleriyle öyle örtüşmüş ki, tavrın meşruiyeti sorgulanmaz hale gelmiş. Bunun neticesinde siyasal açıdan tektipleştirici bir bakışla karşı karşıyayız. Zira bu bakış, bakılan devrin öznelere kendine haslıklarını ve en çok da Osmanlılığını unutmaya eğilimli, dolayısıyla dönemi anlamak için gerekli yakınlaşma çabasını görünmez kılan bir unutkanlığa gebe.

Oysa Osmanlı 19. yüzyılını anlamaya çalışırken sözkonusu yakınlaşma çabasının yöntemini şekillendirecek ve şimdiye ait yargılarımızı ya da hislerimizi geçmişe yansıtmamızı önleyecek (en azından önlememiz gerektiğini idrak ettirecek) tereddüt imkânları var. Bunlardan en önemlisi ulusdevlet olmamak durumunun içinde araştırmacıyı bekliyor. Eğer idari, hukuki ve sosyal açılardan farklı bir kurumsal varlıktan, yani bir imparatorluktan söz ediyorsak farklı yaşam biçimlerinden ve öznelliklerden, bu öznelere farklı ilişkilendirme tarzlarından da neden söz edemeyelim? Bu olasılıkla beraber, imparatorluğun modernleşme çabasının içinde sadece keskin bir uluslaşma hikâyesi dışında başka çatışma-müzakere hikâyeleri ürettiğini hayal etmek neden mümkün olmasın?

İşte bu başka türlü düşünme imkânını göz önüne almayan söz ettiğim tektipleştirici bakış açısının eşliğinde bugün 19. yüzyıl hakkında kafa yorarken, özellikle kültür, zihniyet ve edebiyat tarihi açısından dönemi anlamaya çalışırken açıkça seçmeli bir okuma yapıyor, Türkçe metinleri okuyor, Osmanlı'nın krizlerle dolu son dönemini sadece bu metinler aracılığıyla anlamaya çalışıyoruz. Türkçe metinlerin de hepsini değil bir kısmını seçerek, kutsallaştırarak okuyoruz. Oysa tereddüt imkânı bütün hakikatiyle yanı başımızda duruyor: Biliyoruz ki, Osmanlı bir imparatorluktu, ne tek dilliydi ne de tek merkezli. Farklı kimliklerden aktörlerin ilişkide olduğu, birbirinden etkilendiği ve ürettiği her şeyin, özellikle bizim bağlamımız için önemli olan edebiyatın ve siyasetin bu farklı ilişkiler ağı içinden üretildiği bir yapıydı. (Bkz. Mignon, "Bir Varmış, Bir Yokmuş... Kanon, Edebiyat Tarihi ve Azınlıklar Üzerine Notlar")